

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИ КТОРУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА МЕТОДДОРУ

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ И МЕТОДАХ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

ON FEATURES AND METHODS OF TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Аннотация: Бул макалада автор фразеологиялык бирдиктердин лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн, фразеологиялык бирдиктерди которунун өзгөчөлүктөрүн, аларды классификациясын, ошондой эле фразеологиялык бирдиктерди которууда жаралган кыйынчылыктарды, аларды англис тилинен эне тилге которуунун ыкмаларын карап чыккан.

Аннотация: В данной статье автор рассматривает лингвистические особенности фразеологических единиц, особенности перевода фразеологических единиц, их классификация, а также трудности, возникающие при переводе фразеологических единиц, приёмы их перевода с английского языка на родной язык.

Abstract: In this article, the author examines the linguistic features of phraseological units, the features of the translation of phraseological units, their classification, as well as the difficulties arising in the translation of phraseological units, the methods of translating them from English into their native language.

Негизги сөздөр: котормо, лингвистика, фразеология, тил – маданият – этнос, эквивалент, маани, трансформация, кеп.

Ключевые слова: перевод, лингвистика, фразеология, язык – культура – этнос, эквивалент, значение, трансформация, речь.

Key words: translation, linguistics, phraseology, language - culture - ethnos, equivalent, meaning, transformation, speech.

Азыркы фразеологиялык илим тилдин уникалдуу феноменин - фразеологизмди изилдөө жаатында бир катар маанилүү милдеттерди коет. Окумуштуулардын изилдөөлөрү фразеологиялык бирдиктердин сематикасына, ички формасына, алардын концепттер менен байланышына жана мындай бирдиктерди түзүүдөгү маданий дискурсуна ролуна арналган. Фразеологияны изилдөө ар кайсыл лингвистикалык дисциплиналардын (лексикологиянын, стилистиканын, этимологиянын, тексттин лингвистикасынын ж.б.) ар кандай методдорун жана маалыматтарын изилдөөнү шарттайт.

Фразеологиялык бирдик же фразеологизм – бул тилдин лексикалык ажырагыс бирдиги, семантикалык туруктуу байланышкан сөздөрдүн айкалышы, өзүнүн мааниси боюнча бүтүн, образдуулугу, экспрессивдүүлүгү, стилистикалык жана эмоционалдык боектуулугу менен айырмаланат. Фразеологиялык бирдиктер баалоочу функцияга ээ, б.а. тигил же бул предметке же кубулушка карата сүйлөп жаткан адамдын катышын, мамилесин чагылдырат, кепке жандуулук жана көркөмдүүлүк берет жана аудиторияга таасир этүүнүн кубаттуу инструменти болуп саналат. Фразеологиялык бирдиктердин классификациясынын ири саны бар, алардын негизинде ар кандай чен-белгилер (критерийлер) жатат. Алардын эң

эле көрүнүктүүсү В.В.Виноградовго таандык. Ал фразеологизмдердин түзүлүшүнө көңүлдү бурат жана элементтердин жана семантикалык жуурулушуусунун көз карандылыгынын ар кандай даражасын иллюстрациялайт. Бул классификацияга ылайык, фразеологиялык бирдиктер фразеологиялык бүтүндүккө, фразеологиялык биримдикке жана фразеологиялык айкалыштарга бөлүнүшөт [3].

Фразеологиялык бүтүндүк стилистикалык жана эмоционалдык боектуулукка ээ, көп учурда улуттук спецификалуулукка ыктайт, ошондой эле бөлүнбөйт жана бөлүктөрүнүн өтө жуурулушуусу менен айырмаланышат. Алардын курамын кирген сөздөр өзүнүн семантикасын жоготушат, ошондуктан фразеологиялык бүтүндүктөрдүн маанилерин аларды камтыган элементтердин маанилеринен алып салууга мүмкүн эмес, алардын маанилери мотивдештирилген эмес. Ушундан улам кээде тааныш эмес фразеологиялык бүтүндүктөрдүн маанилери тууралуу билүү кыйынга турат. Эгер котормочу которуп жаткан тилден фразеологиялык бүтүндүктүн эквиваленттин же аналогун таба албай жатса, ал сүрөттөөчү котормонун жардамы менен анын маанисин бере алат. Фразеологиялык биримдикке образдуулук жана мотивдүүлүк таандык, алар кыймылдуу, ийкем жана кайсыл бир даражада варианттуулукка жол берет. Алар өтмө маанисинде колдонулушат, бирок аларга кирген компоненттерден бүтүндөй айтымдын мааниси чыгарылышы мүмкүн. Которуу учурунда кээде дал келүүнү табуу жетиштүү болот, себеби ал башкача образда түзүлгөнү менен мааниси боюнча шайкеш келет. Фразеологиялык айкаштар өзүнө кирген компоненттердин маанилеринен улам түптөлгөн маанидеги туруктуу сөздөрдүн билдирет, бирок сөздөрдүн бири дайыма өтмө маанисинде колдонулат. Алар улуттук спецификалуулукка ээ эмес, жана алардын ички формасынын ачыктуулугунун жана көп учурда образдуулугунун жок болгондугунан улам алардын маанисин түшүнүү кыйын деле болбойт. Фразеологиялык айкаштар көп учурда керектүү стилистикалык боектуулуктагы түз маанидеги сөздөр менен которулат [2].

Котормо – бул бир тилдеги түп нуска текстти башка тилдеги окшош текст катары кайра түзүү процесси. Л.С.Бархударов котормону төмөнкүдөй аныктайт: «... котормо - мазмунунун өзгөрүлбөс планын сактоо менен бир тилдеги кептик (тексти) кайра жаратууну башка тилде кайра түзүү процесси». А бирок котормо бир тилдин бирдиктерин экинчи тилдин бирдиктери менен жөн гана алмаштыруунун чектеринен чыгат. Которуу процессинде ар кандай маданияттар жана каада-салттар өз ара жуурулушат. Котормо которуу процессине катышып жаткан тилдер, жана ошол тилдер таандык болгон маданияттар тууралуу маалыматтын ири булагы болуп саналат. Көптөгөн фразеологиялык айкаштар мурда өткөн күндөрдөгү окуялар тууралуу эске салып турат. Бул учурда жаңы текст жеңил баяндалышы керек жана тал которулган илдин бардык ченемдерине ылайык келиши кажет. Ошентип, котормочу маданияттардын ортосундагы жол көрсөтүүчүнүн ролун ойнойт. А.Д.Швейцердин айтканы боюнча: «Котормо – бул тилдердин өз ара аракеттери гана эмес, ошондой эле маданияттардын да өз ара аракеттешүүсү... Которуу процесси тилдердин чек араларын гана эмес, ошондой эле маданияттардын чек араларын да «кесип өтөт» [6].

Башка тилдерде, айрыкча англис тилинде, фразеологизмдер спецификалык мүнөзгө ээ, ошондуктан аларды эне тилге сөзмө-сөз которууда дайыма эле баштапкы тилде идиомага таандык болгон ачык, көрктүү маани экспрессия, коннотация чагылдырыла бербейт. Ар кайсы элдердин дүйнөлөрүндө, маданияттарында, дүйнө кабылдоолорундагы айырмачылыктар которуу процессинде бир катар учурларда фразеологизмдердин өз ара алмаштыруунун мүмкүн эместигин шарттайт. Англис тилиндеги фразеологиялык бирдиктер эне тилге которууда кээде өз маанилерин толук бойдон өзгөртүп жиберилет. Ошондуктан

фразеологизмдерди которунун ыкмаларын изилдөө азыркы күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет.

Фразеологиялык бирдик деп, лексикалык түзүлүш көз карашынан алганда, өзгөрүлбөс, ажырагыс, өзүнчө алынган лексема катары функцияны аткарган бирдиктүү сөз айкашы болуп эсептелинет. Фразеологизмдердин негизги белгилерине семантикалык бүтүндүктү, фразеологизмдердин кайра жаралуусун жана түзүлүшүнүн бөлүктүүлүгүн кошууга болот. Ар бир котормочу, идиомаларды которуу милдетине туш болгондо көп учурда фразеологиялык бирдиктерди которуу методун тандоодо кыйынчылыктарга кабылышат. Эреже катары, фразеологизмди фразеологизм менен которушат, а бирок бул дайыма эле мүмкүн боло бербейт, ошондуктан ар бир конкреттүү жагдайда ар кандай методдорду колдонуу зарыл.

Фразеологизмдер маалыматтык бирдиктер болуп саналышат, алар адам баласынын айланадагы чындыкка карата көз караштарын жана эмоционалдык мамилесин чагылдырат. Бул ыраस्ताма адилеттүү, себеби «коомдук аң-сезимдин категорияларында аңдап түшүнүлгөн адам баласынын жашоо-тиричилиги тилдик аң-сезим категорияларында катталат, интерпретацияланат жана жалпыланат, алар лексико-фразеологиялык каражаттар системасы менен вербалдашты» [1, 18-б.].

Фразеологизмдер өздөрүнүн семантикалык түзүлүшүнүн таатаалдыгынан жана коннотациялык салмагынын жогору болушунан улам, контекстте ар кандай байланыштарга кирүү менен кошумча маани-маңыздарга жана кошумча ассоциацияларга ээ болуп чыгат. Мындан тышкары, мындай бирдиктер «туруктуу жана айрым таризделген түзүм катары, кепте ар кандай түзүмдүк-семантикалык өзгөрүүлөргө, анын ичинде сөздөдө мүмкүн болбогон татаал кайра түзүүлөргө да жол берет» [5, 199-б.].

Фразеологизмдерди которуу маселелерине көркөм адабиятты которуу боюнча теориялык эмгектерде. Салыштырма лингвистика боюнча басылмаларда көп көңүл бурулган. Фразеологиялык фонд, бирдиктердин маанисиндеги коннотативдик компоненттин артыкчылыгынан улам, тигил же бул тилдин маданий-улуттук спецификасын ири даражада чагылдырат. Көрсө, ошондуктан эң чоң кыйынчылыктар аларды которууда келип чыгат экен.

В.С.Виноградов фразеологиялык бирдиктин мазмунун берүү үчүн төрт мүмкүнчүлүгүн бөлүп көрсөтөт. Биринчиден, которулуп жаткан тилде ошол эле мааниге, ошол эле стилистикалык боекко жана ошол эле ички формага ээ болгон фразеологизм бар болот. Экинчиден, которулуп жаткан тилде түп нуска тилинин мааниси жана стилистикалык боектуулугу менен окшош келген эквиваленттик фразеологиялык бирдиктер бар, анын үстүнө юуд бирдиктердин ички формасы образдуулук мүнөздөмөсү боюнча да дал келет. Үчүнчүдөн, которулуп жаткан тилде ошол эле же окшош маанидеги бирок башка ички формадагы стилистикалык эквиваленттүү фразеологизм бар, Төртүнчү учурда, өзүнүн мааниси жана стилистикалык боектуулугу боюнча шайкеш келген сөздөр бар болот. Сөздүн жардамы менен которуу мүмкүн, эгер фразеологиялык бирдиктин негизинде образга карата кыйытма жок болсо, мындай айкашты кабыл алууда эки палндуулук жок болгон учурда жол берилет. Бул учурда түп нусканын фразеологизмине таандык маңыздык, эмоционалдык, стилдик жана функционалдык маалымат гана берилет. Ошентип, «фразеологиялык бирдикти которууда фразеологизм же маалыматтын эквиваленттик көлөмүнө ээ болгон дал келиши мүмкүн» [3, 188-б.].

Котормочунун көз карашынан алганда, фразеологиялык бирдиктер которуу тилинде эквиваленти бар фразеологиялык бирдиктер, жана эквивалентсиз фразеологиялык бирдиктер болуп бөлүнүшөт.

Эквиваленттер толук жана жарым-жартылай болушат. Толук эквиваленттер баштапкы тилдин фразеологизмдери менен мааниси, лексикалык курамы, образдуулугу, стилистикалык багыты жана грамматикалык түзүлүшү боюнча дал келген эквиваленттерди билдирет. Мындай бирдиктерге мифологиялык айтымдарга, тарыхый фактыларга жана диний мүнөздөгү фразеологизмдерге негизделген, интеруруттук мүнөздөгү фразеологизмдер кирет. Жарым-жартылай эквивалент, маанини берүү менен, лексикалык, грамматикалык же лексико-грамматикалык ажырымдуулукка ээ болот. Ошондуктан жарым-жартылай эквивалент котормонун адекваттуулугунун даражасы боюнча толук эквивалентке барабар деп айтууга болот.

Эквиваленттердин жардамы менен интеруруттук фразеология которулат, аларга тарыхый булактардан, мифологиядан, бир тилден экинчи тилге өздөштүрүлгөн же адам баласынын ой жүгүртүүсүнүн жалпылуулугунан улам ар башка элдерде жаралган, ар кайсы элдердин социалдык жашоо-тиричилигинин айрым тараптарынын жакындыгынан, алардын ишмердүүлүгүнүн натыйжасынан улам кирген фразеологиялык бирдиктер кирет.

Фразеологизмдерди которуунун негизги ыкмалары болуп фразеологизмдер которулуп жаткан тилдеги тиешелүү фразеологизмдер менен, же болбосо андайлар жок болгон учурда башка каражаттар колдонулгандыгын шарттоочу фразеологиялык котормо жана фразеологиялык эмес котормо саналат. Окумуштуу-лингвисттер котормонун негизги эки ыкмасын конкреттештирүүчү фразеологизмдерди которуунун бир нече методдорун сунушташат.

Фразеологиялык котормо текстте баштапкы тилдин бирдиги менен которулуп жаткан тилдин дал келген бирдигинин ортосундагы - толук жана абсолюттук эквиваленттер тартып жакындатылган фразеологиялык шайкештикке чейинки жакындыгы ар кандай даражадагы туруктуу бирдиктерди колдонууну шарттайт.

Жогоруда айтылган котормо фразеологиялык эквивалент методун жана фразеологиялык аналог методун камтыйт.

Биринчи типтеги дал келүүлөрдү колдонууда которулуп жаткан бирдиктин маанилерин бүткүл комплекси сакталат. Бул учурда которулуп жаткан тилде түп нусканын фразеологиялык бирдиги менен бардык чен-белгилер боюнча шайкеш келген, образдуу фразеологизм болот. Контекстке карабастан, ал ошол эле денотативдик жана коннотативдик маанилерге ээ болот. Бул учурда дагы бир маанилүү сапатты белгилөө керек – улуттук колориттин жоктугу. Мындай ыкманын мисалдары катары төмөнкү фразаларды кароого болот: «сап арасынан окуу» - «читать между строк» - to read between lines; «от менен ойноо» - «играть с огнем» - to play with fire.

Фразеологиялык дал келүүлөрдүн экинчи тиби фразеологиялык аналогдорду билдирет. Которулуп жаткан тилде фразеологиялык эквивалент жок болгон учурда башка образга негизделген ошондой эле өтмө маанидеги фразеологизм тандалат. Мисалы: «плакаться кому-либо в жилетку» - бирөөнүн ийинине ыйлоо - cry on smb's shoulder.

Фразеологиялык аналог которулуп жаткан фразеологиялык бирдиктин толук шайкеш келиши болуп саналат, бирок андан кайсыл бир көрсөткүчтөрү боюнча: башка компоненттер, форманын чакан өзгөрүүлөрү, синтаксистик курулуштун өзгөрүшү ж.б.у.с. айырмаланат.

Фразеологиялык эмес которууда фразеологиялык бирдиктин мааниси которуу тилинин фразеологиялык каражаттары менен эмес, лексикалык каражаттарынын жардамы менен берилет. Ал көбүнчө, фразеологиялык эквивалент же аналог колдонуу мүмкүн эмес болгон учурда колдонулат. Мындай котормону, контексттин компенсациялык мүмкүнчүлүктөрүн эске алган учурда да, толук кандуу котормо катары атоо кыйын, себеби

маанинин образдуулугунда, коннотациясында, экспрессивдүүлүгүндө, боектуулугунда айрым жоготуулар орун алып калат. Фразеологиялык эмес котормо методуна төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: лексикалык котормо, калькалоо, сүрөттөөчү котормо.

Лексикалык котормо бир тилдеги түшүнүк же кайсыл бир объект фразеологизмдин жардамы менен, ал эми башка тилде – сөздүн жардамы менен сүрөттөлүп жатканда колдонулат. Фразеологиялык бирдиктерди мындай которуу учурунда лексикалык бирдиктин образдуулугун, анын айрым элементтеринин маанилерин берүүдө, жарым-жартылай болсо да сактоого умтулуу зарыл. Көрсө, англис тилиндеги сөз айкаштар менен чагылдырылган бир катар этиштерди, балким, лексеманын жардамы менен жеңил которууга мүмкүн экен: *set fire to something* – бир нерсени өрттөө («поджечь» что-либо). Мындай сүрөттөөчү этиштик айтымдарда көп учурда экспрессия жана метафоралуулук жок болот, бул лексикалык алмаштыруунун кадыресе жолу деп эсептөөгө мүмкүндүк берет. Бирок контекст башка котормону айтып турушу ыктымал, мына ошондо айтым түп нускага жакын стилистикалык боектуулукка жана экспрессивдүүлүккө ээ болууга тийиш.

Калькалоо, же сөзмө-сөз (дословный перевод) котормо фразеологизмдин семантико-стилистикалык жана экспрессивдик-эмоционалдык маанисин берүү мүмкүн болбогон учурдагы фразеологиялык ыкмалар менен берүү мүмкүн болбогон учурларда колдонуу орундуу болот. К этому методу прибегают в случаях, «когда возникает необходимость передать игру слов оригинала»[3, 191-б.].

Калькалоо. Негизинен, англис тилиндеги фразеологизмдер которулуп жаткан тилде эквиваленти болбогон учурда колдонулат жана биздин этномаданият үчүн мүнөздүү болбогон реалияларды билдирет. Бул метод окурманга англис тилиндеги фразеологизмдин жандуу образын жеткирүүгө мүмкүндүк берет.

Дал келүү – калькалар белгилүү бир артыкчылыктарга ээ. Алар түп нусканын образдуу түзүлүшүн сактоого, ошондой эле түп нускада образ ачык метафораны жаратуу үчүн ойнотулган учурда жаралган кыйынчылыктарды жеңип чыгууга мүмкүндүк берет [4]. Дал келүү – кальканы жаратуу менен, котормочу баштапкы бирдиктеги образ мотивдештирилген, жана аны котормодо кайра жаратуу окурманга берилип жаткан өтмө маанини түшүнүүгө мүмкүндүк бере тургандыгына ишенимдүү болушу керек.

Башкача айтканда, сөзмө-сөз которуу (дословный перевод) окурманга бүткүл фразеологизмдин мазмунун жеткире алган учурда калькалоо мүмкүн болот. Бул артыкчылыктуу түрдө подтекстке ээ болбогон макал-лакаптардын, ошондой эле айрым туруктуу салыштыруулардын метафоралуулугун сактап калган фразеологиялык биримдиктерге карата жүзөө ашырылат. А бирок бул ыкма котормочу которулуп жаткан тилди алып жүрүүчү фразаларды туура кабыл ала тургандыгына ишенген учурда гана орундуу болот. Мисалы, англис тилиндеги «*fish and visitors smell in three days*» деген макалды «Конок койдон жоош» деген калька менен («Рыба и гости протухают через три дня») которууга болот, жана мындай котормо ар бирибизге «меймандостукту чеги менен сезе билүү керек» деген подтекст менен түшүнүктүү келет.

Сүрөттөөчү котормо фразеологизмдерди түшүндүрүүгө, фразеологиялык бирдикти сөздөрдү эркин айкалыштыруунун жардамы менен которууга алып барат. Бул ыкмага которулган тилде толук эквивалент жок болгондугунан улам кайрылышат. Бул учурда түшүндүрмө, сүрөттөө же жада калса макал-лакаптар жана жаңылмачтар да колдонулушу мүмкүн, тагыраак айтканда фразеологизмдин мазмунун мүмкүн болушунча кыска жана анык билдирүүчү каалаган каражаттар: *grin like a Cheshire cat* – «оозду ачып күлүү» («ухмыляться во весь рот»).

Мындай которуу сөзмө-сөз (буквальный перевод) которууга жол бербеген терминологиялык мүнөздөгү айкаштарды берүү үчүн айрыкча ылайыктуу келет. Ал маанинин анык бергендигине карабастан, өзүнүн ачыктуулугу боюнча түп нускага жол бошотуп берет. Сүрөттөөчү которууда фразеологизациялоого умтулуу же болбосо коннотативдик мааниге карай ыктоо зарыл болгондой.

Ошентип, образдуу фразеологиялык бирдиктерди которуу кыйла кыйынчылыктарды жаратат, бул болсо алардын экспериссивдүүлүгү, стилистикалык маркировкалангандыгы жана улуттук-маданий спецификасы менен түшүндүрүлөт. Туруктуу сөз айкаштарын которууда алардын көп маанилүүлүгүн жана алар колдонулуучу контексттин өзгөчөлүктөрүн эске алуу маанилүү. Тил аралык трансформациялардын карап чыккан түрлөрү англис тилинин ийкемдүүлүгүнө жана көркөмдүүлүгүнөн улам эне тилге толук кандуу которуу жүзөгө ашырууга шарт түзөт.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: Монография / Н.Ф. Алефиренко. – М.: ООО Изд-во «Элпис», 2008.-271 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие / И.В. Арнольд. – 2-е изд., перераб. – Москва : ФЛИНТА: Наука, 2012. - 376 с.
3. Виноградов В.С. Перевод: общие и лексические вопросы: Учебное пособие. - 2-е изд., перераб. – М.: КДУ, 2004. – 240 с.
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. - М., 1990. – 252 с.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. Для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб. / А.В. Кунин. – М.: Высш. шк., Дубна: Изд. центр «Феникс», 1996.-381 с.
6. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. 215 с.

Рецензент: филол.и.к., доцент Ибрагимова Т.